

18. “Cihan-ı medeniyet”in ortasında bir Osmanlı aydını: Halit Ziya Uşaklıgil’in hatırat ve mektuplarına eleştirel bir bakış

Kübra Fatma DURSUN ÖNEN¹

S. Dilek YALÇIN ÇELİK²

APA: Dursun Önen, K. F. & Yalçın Çelik, S. D. (2022). “Cihan-ı medeniyet”in ortasında bir Osmanlı aydını: Halit Ziya Uşaklıgil’in hatırat ve mektuplarına eleştirel bir bakış. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 265-284. DOI: 10.29000/rumelide.1164078.

Öz

Bu çalışma, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminin önemli yazarlarından Halit Ziya Uşaklıgil’in hatırat ve mektuplarını, yazarın Avrupa medeniyetini kavrayış biçimine odaklanarak incelemektedir. Halit Ziya Uşaklıgil henüz hayattayken kitap olarak yayımlanmış *Kırk Yıl, Saray ve Ötesi*, *Kenarda Kalmış* adlı hatıratları ile *Almanya Mektupları* bu çalışmanın odaklandığı metinlerdir. Yazarın *Sanata Dair* adlı eseri, hatırat veya mektup türüne girmemesine rağmen, bu yazının incelediği konuyla ilgili Uşaklıgil’in yaptığı önemli tespitler içerdiğinden çalışmaya dâhil edilmiştir. Söz konusu külliyat, bize Uşaklıgil’in Avrupa medeniyeti anlayışının beş konu başlığı etrafında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu konu başlıkları şöyle sıralanabilir; Tarihin öznesi olarak Doğu ve Batı, eğitimin medenileşmeye katkısı, Batı’nın sanat anlayışı ve medeniyete katkısı, Doğu ve Batı’nın dini yaşayış tarzı ve son olarak, medeni insan kimdir sorunsalıdır. Çalışma, Uşaklıgil’in kurmaca olmayan metinleri özelinde bir bellek araştırması yürütmüş ve yukarıda belirtilen beş konu başlığını, Jacques Lacan’ın *Ben* ve *Öteki* kavramlarıyla birlikte düşünerek sözü geçen metinleri söylem analizine tabi tutmuştur. Uşaklıgil’in hatırat ve mektupları, yaşadığı dönemin Osmanlı entelektüel figürlerine özgü Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki farklara dair tartışmalarını yeni bir bakış açısıyla incelememizi mümkün kılmaktadır. Bu bakış açısı, tarih akışı içerisinde toplumun birer öznesi olarak *Ben* ve *Öteki*’nin geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet yazınında ve Uşaklıgil’in düşünce dünyasında ikircikli bir tutumla, çeşitli gerilim hatları üzerinde tasavvur edildiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Hatırat, mektup, Halit Ziya Uşaklıgil, Avrupa, Medeniyet, Lacan

An Ottoman Intellectual in the Middle of the "Cihan-ı Medeniyet": A Critical View the Memoirs and Letters of Halit Ziya Uşaklıgil

Abstract

This study examines the memoirs and letters of Halit Ziya Uşaklıgil, one of the prominent Turkish writers of the late Ottoman and early Republican periods, by focusing on the author's understanding of European civilization. Halit Ziya Uşaklıgil's memoirs titled *Kırk Yıl, Saray ve Ötesi*, *Kenarda Kalmış* and *Almanya Mektupları*, which were published as a book while he was still alive, are the texts that this study focuses on. Although the author's book titled *Sanata Dair* was not written in memoir or letter format, it is been included in the study because it contains critical reflections of

¹ Arş. Gör., Haliç Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (İstanbul, Türkiye), kubradursun@halic.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-0322-7898 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 21.06.2022-kabul tarihi: 20.08.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1164078]

² Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Ankara, Türkiye), sdilek@hacettepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9366-8194

Uşaklıgil regarding the subject examined in this study. The corpus mentioned above shows us that Uşaklıgil's understanding of European civilization delves into five topics. These topics can be listed as follows: East and West as subjects of history, the contribution of education to civilization, Western understanding of art and its contribution to civilization, religious lifestyle of East and West, and finally, the question of who is a civilized person. The study carried out a memory research specific to Uşaklıgil's non-fiction texts and subjected the mentioned texts to a discursive analysis by considering the five topics mentioned above in tandem with Jacques Lacan's concepts of *I* and *the Other*. Uşaklıgil's memoirs and letters enable us to examine the differences between Eastern and Western civilizations from a new perspective, peculiar to Ottoman intellectual figures of his time. This point of view reveals *I* and *the Other*, as subjects of the historical flow and society, were conceived on various lines of tension with an ambivalent attitude in the late Ottoman and early Republican period literature and Uşaklıgil's world of thought.

Keywords: Memory, Letters, Halit Ziya Uşaklıgil, Avrupa, Civilization, Lacan

Giriş

Ortaya çıkış tarihi eski Sümer tabletlerine kadar dayandırılan anı türünde; anlatıcı, kişisel tarihinin ya da toplumsal tarihin önemli bir döneminden geçtiğini düşündüğü için bu birikimi anıları aracılığıyla aktarmak ister, böylece farkında olmadan toplumsal belleğin oluşmasına katkıda bulunmuş olur. Hatıratlar da mektuplar da üzerlerinden zaman geçtikten sonra kaleme alınan türlerdir. Mektup duygu ve düşüncelerin aktarıldığı, "anı"ya komşu bir edebi türdür. İki türün birleştiği nokta bellektir, bu yüzden yazıda bu iki türü de içeren anı sözcüğü terim olarak sıklıkla kullanılacaktır (Öztürk,2011: 303-316).

Çoğu düşünür bellekteki anının kamusal alana çıkar çıkmaz başka bir forma dönüştüğü iddiasındadır. Çünkü bellekteki anı, toplumun istediği kurallara, kanunlara ve standartlaştırılmış usullere göre yeniden yorumlanır (Schudson, 2007: 179). Buradaki en önemli soru şudur: Bellek kolektif bir yapıya sahipse bir anı nasıl yalnız bir kişiye ait olabilir? Özellikle basılı bir tür olarak hatırat ve mektuplardan bahsediliyorsa bu eserlerin ortak bir hafıza oluşturmaya da katkıda buldukları söylenebilir. Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminin önemli yazarlarından Halit Ziya Uşaklıgil anılarını kaleme alırken bunların yayımlanacağını bilincindedir. Nitekim özellikle Avrupa seyahatlerine dair anıları dönemin önemli gazetelerinden olan Hizmet, Vakit ve Tanîn'de yayımlanmıştır (Kerman, 2008: 15). Yazarın hatırat ve mektupları kamusal alanda görünür olduğu için artık yalnız kendisine ait değildir. Özellikle Avrupa'ya dair gözlemlerini anlattığı anıları toplumsal belleğin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Yazar, birçok Avrupa seyahatini o dönemki hükümetin görevlendirmesiyle yapmıştır. Bu açıdan, dönemin önemli gazetelerinde çıkan anılarında iktidarın karşı çıkacağı fikirlerini yayımlamamıştır. Oysa *Saray ve Ötesi*, *Kırk Yıl* ve *Kenarda Kalmış* adlı eserleri -muhtemelen sansürlenmemesi için- İstibdat Yönetimi'nin yıkılmasından çok sonra yazar tarafından kitap olarak bastırılmıştır.

Michael Schudson'un bellekle ilgili düşüncelerinin temelinde belleğin bireysel bir fenomen olmadığı fikri yatar. *Kollektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri* başlıklı çalışmasında, belleğin toplumsal olduğunu, hatırlamanın kolektif biçimde gerçekleştiğini iddia etmektedir. Çünkü insan toplumsal bir varlıktır ve dil aracılığıyla iletişime geçmektedir. Buna ek olarak belleğin aktarımı özelinde başlıca dört ilkenin söz konusu olduğunu vurgular. Schudson'a göre anılar toplumsal olduğu için çeşitli hatırlama ritüelleri de onlara eşlik eder. Örneğin dinî ve millî bayramlar birer hatırlama ritüelidir ve kitlesel olarak kutlanır.

Dolayısıyla bu ritüeller bireyin hikâyesi olmaktan çıkarak topluma mal olur. Anıların belli bir amaca hizmet etmek için çarpıtılabileceğini de öne sürer. Tarihin akışında önemli roller üstlenmiş kimselerin anılarında bu tür çarpıtmaların olabileceği üzerinde duran Schudson yazarların geçmişi daha ilginç hâle getirmek için tarihi belgelere atıflar yaparak geçmişi öyküleştirdiğini de vurgular. (Schudson, 2007: 183-184). Halit Ziya Uşaklıgil’i bu kavramsal çerçeveye birlikte düşünmek bize yeni bakış açıları sunar. Uşaklıgil’in *Almanya Mektupları*’na Tanin’de yer verilmiştir. Mektupların ilki 1915’te sonuncusu ise 1916’da yayımlanmıştır (İldeş, 2021: 30). Devlet görevlendirmesiyle Almanya’da bulunan yazarın, bu mektuplarda otosansür uyguladığı söylenebilir. Çünkü yazarın Almanya ziyareti esnasında I. Dünya Savaşı devam etmektedir. Ancak Uşaklıgil müttefik olan Almanya ile ilgili olumsuz diye nitelendirilebilecek hiçbir unsura mektuplarında yer vermemiştir. Devam eden savaşla ilgili herhangi bir eleştirel görüş dillendirmemiş veya ailesiyle yaptığı bu seyahatte aile fertleriyle yaşadığı herhangi bir anının ayrıntılarına değinmemiştir. Yalnız ilk mektuplarda aile fertlerinin yanında olduğu ancak ileriki günlerde yazarın seyahate yalnız devam ettiği anlaşılmaktadır. Yani bellekteki anı kamusallaşırken bireysellik yok olmuştur. Bu durum Schudson’un işaret ettiği belleğin çarpıtma dinamiklerinin somut örneklerinden biridir.

Anıların aktarımı konusunda bir başka önemli soru da anıların nasıl aktarıldığı ya da doğru aktarılıp aktarılmadığı meselesidir. Freud’a göre bellek hiçbir anıyı silmez, her anı uygun koşullar altında tekrar yüzeye çıkar. Freud’un yaptığı çalışmalardan etkilenen Lacan da anıların göstergelerle kurulduğunu ve dilin var olmadığı bir evrende bile göstergeler sayesinde iletişime geçilebileceğini iddia etmiştir. Ona göre bilinçdışı bazı bağlantılar kendiliğinden kurulur. Dolayısıyla insan, deneyimini paylaşmak isteyen bir varlık olarak sosyal sistemden bağımsız düşünülemez (Lacan, 2012: 27). Lacan da Freud gibi anıların yok edilemeyeceği kanaatinde. Freud’un fikrine ek olarak da kolektif bir bilinçten bahsetmektedir. Anılar da bu bilincin oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Kişinin benliği ve anıları kendini tanımlayabilmek için daima bir *Öteki*’ye ihtiyaç duymaktadır.

Freud’un gelişim evrelerini yeniden yorumlayan Lacan, ayna evresi dediği çocukluk evresinde öznenin benlik inşasının ilk olarak anneden kopması ile başladığını belirtmiştir. Ayna evresinde çocuk kendisini anneye bir sanmaktadır. Babanın ortaya çıkması ile çocuk nesne olmaktan çıkar ve *Ben* olur. Lacan, Freud’un “Birincil Narsisizm” adını verdiği çocukluk evresine “İmgesel Dönem” adını vermektedir. Bu dönemde anne çocuğa sınırsız ilgi ve şefkat göstermektedir. Bu sınırsızlık çocuğun kendini kadir-i mutlak olarak görmesine sebep olur. Bu durum ancak çocuğun *Babanın Adı*’nı tanımasıyla son bulur. Çocuk, *Babanın Adı*’nı tanıdıktan sonra imgesel düzenden simgesel düzene geçebilmektedir. Simgesel düzen çocuğun toplumsal hayata geçişini de sağlamaktadır. Toplumsal hayata uyum sağlamak için çaba gösteren çocuk narsistik tutumlarını bırakmak zorunda kahr. Çocuğun karşılaştığı ve tanıdığı ilk iktidar temsili/muktedir olan baba, çocuğu belli kurallara uyması için uyarmaktadır. Baba tarafından kabul edilebilmek ve onunla bütünleşebilmek için çocuk narsistik duygularını bastırmaya başlar. Çünkü çocuk *Öteki*’nin arzu nesnesi olmak istemektedir (Tura, 1996: 159).

Lacan’ın geliştirdiği kuramsal yaklaşım oryantalizm çalışmaları için önemli bir rol oynama potansiyelini içermektedir. Çünkü kimliğin oluşması yabancılaşma ile başlar. Kişi aynadaki yansımasına bakarak benliğini tanımlamaya çalışır. Dolayısıyla benlik inşası için *Öteki*’ye ihtiyaç vardır. 19. yüzyıldan itibaren başlayan oryantalizm çalışmalarının adını 1978 yılında Edward Said *Orientalism* kitabıyla koymuştur. Edward Said, Batı’da oryantalizm çalışmalarının erken başlamasının Doğu üzerinde hem bilimsel olarak hem de kültürel olarak üstünlük kurma çabasından ileri geldiğini iddia etmektedir. Bu erkenci söylem Batı’nın avantajına olmuştur. Batı elde ettiği siyasi ve ekonomik gücü söylem düzeyine de taşıyıp Doğu’yu kendisinin başarısız *Ötekisi* olarak tanımlamıştır (Erkan, 2019: 14). Bu tanım Doğu tarafında

da karşılık bulmuştur. Doğu, Baba figürü tarafından kabul görebilmek için onun tanımladığı medeniyet dairesi içerisinde kalmaya çalışmıştır. Uşaklıgil, Osmanlı Devleti'nin büyük değişim dönemlerinden birine tanıklık etmiş önemli bir aydın olarak Avrupa hatıratında medeniyet anlayışını Batı üzerinden kurgulamıştır. Lacan'ın vurguladığı güçlü *Ben*, Said'in oryantalizm eleştirisiyle birlikte alındığı zaman, Uşaklıgil'in hatıratındaki Avrupa'ya denk düşmektedir.

Bu çalışmada Schudson'un tespitlerinden ve Lacan'ın *Ben* ve *Öteki* diyalektiğinden faydalanılarak Uşaklıgil'in Avrupa'ya dair anılarında yazara göre medeniyetin hangi fikirler etrafında toplandığına odaklanılacaktır. Uşaklıgil, yaşamının neredeyse her evresini büyük bir titizlikle kaleme almış ve bunları da kamuya paylaşmıştır. Bu açıdan çalışma için önemli ölçüde malzeme sağlamaktadır. *Kırk Yıl*, *Saray ve Ötesi* ve *Kenarda Kalmış* adlı eserlerinin yanında Avrupa seyahatlerindeki gözlemlerini de içeren *Sanata Dair* adlı kitabı çalışmaya dâhil edilmiştir. Ayrıca devlet görevlendirmesiyle gittiği Almanya'da geçirdiği süre boyunca Tanin'de yayımlanan *Almanya Mektupları* çalışmanın bütünlüğünü sağlamak adına makaleye ilave edilmiştir. Yazarın *Bir Acı Hikâye* adlı hatıratı oğlunun vefatı üzerine yazılmış bir eser olduğundan dolayı, bu hatıratı çalışmada yer verilmemiştir.

1. Medeniyet kavramının değişimi

Medeniyet kavramının kesin bir tanımını yapmak oldukça güçtür. Çünkü bu kavram zaman içerisinde genişleyerek tekrar tekrar tanımlanmıştır. Medeniyet kelimesinin Fransızca'daki karşılığı olan "civilisation"ı ilk kez Marguis de Mirabeau 1756 yılında kullanmıştır (Görgün, 2003: 298). Gündelik yaşamda da sık sık kullanılan "medeni" sözcüğü genişlemiş anlamı itibari ile bugün; "elit, eğitilmiş ve şehirli" kimseleri ifade etmektedir. Türkçe yazına önce sivilizasyon olarak giren kavram ilk etapta "umran", "hadariyyet" kelimeleriyle daha sonra "medeniyet" ve "uygarlık" kelimeleri ile karşılanmıştır (Koçak, 2013: 86). Medeniyet, "şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim, düzey ve fırsatları" ifade etmektedir (Görgün, 2003: 298).

Fransızlar ve ondan bir müddet sonra da İngilizler, medeni sözcüğünü seçkin zümrenin hayat tarzını ifade etmek için kullanmışlardır (Görgün, 2003: 298). Böylece sözcük, *üstünlük* de ifade eden bir anlam barındırmıştır. Üstünlük kurmak ise ancak *Öteki*'nin varlığı ile gerçekleşebilir. Batı'nın inşa ettiği medeniyet Doğu üzerindedir. Doğu karşısında kaydettiği ilerleme sayesinde medeniyet kavramının içeriğini genişletmek de Batı'nın kendine biçtiği bir rol olmuştur. Batı'nın sanayide, teknolojiye, ekonomide ve askeri alanda imkânlarının artması, ona Doğu üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurabileceğini düşündürmüştü ve bu oryantalist eğilim 19. yüzyıla damgasını vurmuştur.

Bu terimin başlangıçtan itibaren içerdiği belirleyici unsur, Batı'nın kaydettiği başarıyı kemal noktası kabul ederek bunun dışındaki her şeyi Batı'nın gerisinde görme tavrıdır. Böyle tasavvur edilen medeniyet kavramı evrimci özellikleriyle kendi dışındaki bütün oluşumları kendisinin bir ön aşaması, diğer hayat tarzlarını da kendisine zorunlu olarak yönelecek geçici bir insanlık hali olarak kabul etmekte, bu kabulün bütün dünyada yaygınlaşması için gayret sarf etmeyi "medeni bir vazife" saymaktadır (Görgün, 2013: 298).

Osmanlı Devleti'nin girdiği savaşlarda üst üste mağlup olması yenileşme hareketinin fitilini ateşlemiştir. Savaşların getirdiği ekonomik yüklerin altından kalkamayan Osmanlı Hükümet'i, köklü değişikliklere gitmenin artık bir mecburiyet olduğunun farkına varmıştır. Bu noktada Batı'nın kaydettiği ilerleme Osmanlı için bir arzu nesnesi haline gelmiştir. İlk etapta askerî alanda yapılan değişiklikler daha sonra siyasi yenilikleri doğurmuştur. Ancak yönetim kademesinden halka doğru yapılan bu yenilikler dirençle karşılaşmıştır. Lacan'a göre böylesi direnişler benliğin nesneleşmek istememesinden kaynaklanmaktadır. Özne hem kendi olarak kalmak hem de *Öteki* ile bütünleşmek istemektedir.

İşte biz de batıya karşı teslimiyetçi olmaya direnmekteyiz. Böylesine bir yok olma endişesi ile hareket ettiğimizden, batı ile ilişkilerimizde, tavır alışlarımızda onun içinde erimeye bir başka deyişle nesneleşmeye direnmekteyiz. Batılı olmak istemekte ancak kendimizden de vazgeçmeyerek farklılığımızı vurgulama kaygısı taşımaktayız. Amacımız, bize göre, nesne olmamak ötekimizle özne olarak iletişim kurabilmektir (Akpolat, 2013: 62).

Osmanlı Devleti, Batılı *Öteki* karşısında benliğini kaybetmek istemediğinden medenileşme adımlarını dikkatle atmaya çalışmıştır. Bu nedenle Batı’yı yakından tanımak ve Batı’yla temas etmek amacıyla Avrupa’ya birçok bürokrat göndermiştir. Avrupa’yı yakından gözlemleyen bu kişiler, Osmanlı’ya has yeni bir medeniyet anlayışının peşine düşmüşlerdir.

2. Osmanlı aydınlarına göre medeniyet kavramı

Osmanlı Devleti asırlar süren tarihinde birçok değişim ve dönüşüme şahitlik etmiştir. 17. yüzyılda başlayan siyasi ve sosyal değişimler 19. yüzyılda devlet politikası haline getirilmiş ve Tanzimat Dönemi’ni hazırlamıştır. Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesi ile Batılılaşma süreci resmî olarak başlamıştır. Dönemin aydınları Avrupa’dan gelen değişimleri medeniyet kavramı etrafında incelemeye almıştır. Namık Kemal’in medeniyet ile ilgili yazdığı yazılardan “*Terakki*”, Tanzimat aydını için öncü metinlerden biri olmuştur. Terakki fikri, medeniyet kavramının yeniden kurgulanmasında daha sonraları en belirgin şekilde Ahmet Mithat’ta görülecektir. Namık Kemal, “*Terakki*” başlıklı yazısında, Londra’nın neden ve nasıl medeni bir başkent olduğuna değinerek, ilim ve fen olarak geride kaldığını düşündüğü Asya ile (özellikle Çin ve Osmanlı) karşılaştırmıştır. Dünya üzerinde en medeni yer olarak gördüğü Londra’yı eğitim kurumlarından parlamenter sistemine, adalet anlayışından sanayiye kadar birçok başlıkta incelemiş ve sonuç olarak medeni toplumun üreten bir toplum olduğuna karar vermiştir. Yazar, İngiltere gözlemlerinden yola çıkarak medeni bir toplum yaratmak için kurumsallaşmanın gerekliliğinden de söz etmiştir (Namık Kemal, 2003a: 201).

Namık Kemal “*Medeniyet*” başlıklı bir başka makalesinde, kavramın genel kullanımındaki farklı anlamları üzerinde durmuştur. Namık Kemal’e göre Avrupalıların medeniyet anlayışını olduğu gibi, değiştirmeden almak zorunluluğu yoktur. Bu anlayışı İslâm’la bağdaştırarak Osmanlı’ya has bir medeniyet anlayışı elde etmek mümkündür. Namık Kemal’in, medeniyeti terakki ile karşıladığı görülmektedir. Terakki, ilim ve fende ilerleştir. Ancak medeniyetin kültürle ilgili kısmı beraberinde kimlikte de bir değişiklik getirmektedir. Namık Kemal bu fikre karşı durmaktadır.

Şimdi biz tervic-i medeniyeti arzu edersek, bu kabilden olan hakâyık-ı nâfi’ayı nerede bulursak ictibâs ederiz. Temeddün için Çinlilerden sülük kebâbı ekl etmeyi almaya muhtac olmadığımız gibi, Avrupalıların dansına, usul-i münâkehâtına taklid etmeye de hiç mecbûr değiliz. Kendi ahlâkımızın ilcââtı, kendi aklımızın tasvibâtı âsâr-ı medeniyetin fîrû’âtına maa-ziyâdetin kâfidir (Namık Kemal, 1993b: 233).

Burada Namık Kemal’de terakki fikrinin ön plana çıktığı görülür. Medeniyetin Avrupalılara ait olduğu kabul edilmiştir. Ancak bu kabulün içerisinde Avrupalı yaşayış tarzı yoktur. Avrupalı yaşayış tarzı bir kenara bırakılıp ilim ve fende ilerleşişin örnek alınması gerektiğini vurgulamıştır. Namık Kemal’e göre yalnız üreten bir toplum hâline gelindiğinde bağımsız olunabilir. Ona göre bağımsız olmadan medenileşmek mümkün değildir. Namık Kemal, hürriyet fikrini de bu şekilde tanımlamıştır ve medeniyetsiz yaşamayı ecelesiz ölüme benzetmiştir (Namık Kemal, 1993: 233).

Ahmet Mithat Efendi’de medeniyet algısı, Batılı hayat tarzına özenmekten ziyade Batı’nın ilim ve fende ilerleşişine olan hayranlığı ifade eder. Orhan Okay’a göre Ahmet Mithat’ta çağdaşlarından farklı olarak, medeniyet, salt ilerleşiş demektir (Okay, 2017: 29). Bu ilerlemenin içerisinde de hiçbir ideolojik fikre

yer vermemeye çalışmıştır. Bu durumda Namık Kemal'de olduğu gibi devletin yönetim biçimi, adalet kavramı, hürriyet fikri gibi değerler onun medeniyet algısı içerisinde tartışılmamıştır. Ahmet Mithat, Avrupa medeniyetini ulaşılabilecek bir menzil olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla bu yolda gayret göstermenin bile büyük bir önemi vardır (Koçak, 2013: 91).

Şemseddin Sami ise medeniyet meselesine aynı dönemin diğer yazarlarına göre daha bütünsel bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Ona göre hiçbir medeniyet kendisinden önce gelen medeniyetlerden ya da aynı çağdakilerden ayrı tutulamaz, bunlar birbirini takip eden, birbiri üzerinde gelişen ve farklılaşan canlı bir organizma gibidir. Yazar, Batı medeniyetinin üstün tarafları olduğunu kabul etmiştir. Ancak bu durumun diğer medeniyetleri değersiz kılamayacağı görüşündedir. Her milletin medeniyetindeki değişim hızı kendine has özellikler göstermektedir (Özkul, 2011: 168-169).

Ahmet Cevdet Paşa için medeniyet ulaşılması gereken bir amaç değildir. İnsan olmanın bir gereğidir. Ona göre insan doğuştan medeniyete yatkın bir varlıktır (Halaçoğlu, 1993: 445). Cevdet Paşa, medeni bir toplum için eğitimin önemini vurgulayarak, medeniyetin eğitimin sonucu olarak ortaya çıktığına değinmiştir (Ceylan, 2017: 75). O, medenileşmeyi Batılılaşma ile eş değer olarak görmemektedir. Ona göre medeniyet yalnız bir topluma atfedilemez. Çağının değişim ve gelişim gerektirdiğini fark eden Ahmet Cevdet için medenileşme, radikal bir değişiklik değildir, Cevdet Paşa'nın değişim arzusu devletin faydasına olacak şekilde pragmatik bir reformdur. Ahmet Cevdet Paşa'nın, *Öteki* ile kurduğu bağda *Ben*'e ait olan özelliklerin sürdürülebileceği kanısı vardır.

Ziya Gökalp, medeniyet kavramı üzerinde en çok duran yazarlardan biridir. Gökalp, "medeniyet"i evrensel bir temele oturturken, "hars"ı milli değerlerden gelen bir kültür birleşimi olarak görmektedir. Ona göre medeniyet, toplumdan topluma değişebilen bir yapıyken hars sadece o millete ait biricik bir kavramdır. Ziya Gökalp, "Türk toplumu ilk zamanlar Uzak Doğu'nun medeniyet dairesi içerisindeydi daha sonraları Arap-İran etkisi altına girmiştir ve şimdi de Garp etkisine girme yolundayız" demiştir (Aktaran: Baykara, 1992: 75). Ona göre böyle bir değişim, negatif yönde bir değişim değildir. Zamanın şartlarının bir gereğidir.

Gökalp için medeniyet sonradan olan yapay bir mefhumken, hars doğuştan gelendir. İlim ve fen birçok toplumun katkısıyla değişmiş ve gelişmiştir. Bir toplumu oluşturan dil, sanat, din gibi öğeler ise doğuştan gelmektedir ve değiştirilemezdir. Kendi gibi kalarak Batı'nın bazı imkânlarını kullanmanın gerekliliğini vurgulayan Gökalp "bir bakıma Fransızlar'ın ve İngilizler'in savunduğu 'civilisation' ile Almanlar'ın benimsediği 'Kultur'u" tartışmaya açmaktadır (Görgün, 2013: 298). Ziya Gökalp'in hars kelimesini medeniyete tercih etmesi, o dönemde ilim ve fende ilerlemiş ve kendilerini diğer toplumlardan üstün gören İngiliz ve Fransızların aksine, kültür kelimesini kullanan Almanların içtimai unsurları ön plana çıkararak felsefesini benimsediğine işaret olarak kabul edilebilir. Ziya Gökalp, medeniyet ile medeni kavramlarının da birbirine karıştırıldığını düşünmektedir. O, her toplumun mutlaka kendine ait bir medeniyeti olduğunu düşünmektedir. Ziya Gökalp'in bu görüşü Hegel'inkiyle benzerdir. Gökalp'te "civilisation" kavramı hiçbir zaman kültürün önüne geçememiştir. "Civilisation" daha çok Alman olmayana ifade etmiştir.

Batı ile münasebetlerin dönüşümden geçip yoğunlaştığı Tanzimat dönemi yazarlarının, medeniyet algıları ile ilgili görüşlerine topluca bakıldığında görülecektir ki değişimin Batı'ya doğru olması kaçınılmazdır. Bunun için Batı'yı daha yakından tanıma zorunluluğu doğmuştur. Ahmet Koçak'ın Tanpınar'dan aktardığına göre Sadık Rıfat Paşa'dan itibaren Cevdet Paşa ve Münif Paşa gibi yazarlar medenileşmeyi bir ideoloji gibi algılamışlar, Şinasi'den sonraki Tanzimat yazarları ise medeniyete bir

din gibi inanmışlardır (Koçak, 2013: 87). Tanzimat yazarları gerek anılarında gerekse makalelerinde Batılı medeniyetin ne anlama geldiği ve Doğu’nun bundan ne ölçüde faydalanması gerektiği üzerine düşüncelerini paylaşmışlardır. Terakki fikrinin hemen hemen hepsinde ortak olduğu açıktır. Onlara göre medenileşmek için Batı’nın ilim ve fende kaydettiği gelişmeler yakından takip edilmelidir. Zamanın gerisinde kalmamak devletin kalcılığı için gerekli görülmüştür. Daha sonraları ise Avrupa medeniyeti anlayışı değişmiştir. O dönem yazarlarının hemfikir oldukları gibi medeniyet yalnızca Batı’ya ait bir kavram olarak değerlendirilmemeye başlanmıştır. Ruhi Güler, bu durumun sözcüğün kullanım biçimine de yansıdığını ifade ederek “medeniyet” sözcüğünün 1756-1819 yılları arasında hep tekil olarak kullanıldığına, 1819 sonrasında ise “medeniyetler” olarak çoğul haliyle kullanılmaya başlandığına dikkat çekmiştir. (Güler, 2006: 55).

“Medeniyet” kavramının çoğul hale gelmesi bu kavramı tek bir kıtaya, tek bir zamana ve tek bir mekâna ait olmaktan çıkarmıştır. “Medeniyet” zaman ve mekân boyutuyla istisnai olmaktan çıkmıştır. Fakat kavramın çoğul kullanımı zihinlerde “tekil medeniyet” tahayyülünü tümüyle ortadan kaldırmış değildir (Güler, 2006: 57).

Güler’in ifade ettiği çoklu medeniyet anlayışının Batı tarafından kabullenilmesi güç olmuştur. Medeniyetin Avrupalılara sağladığı üstünlük algısından vazgeçmek Batılı emperyalist yaklaşımı da sekteye uğratacağından 20. yüzyıl başlarına kadar Batı dışı medeniyetlerin varlığı Avrupalılar tarafından kabullenilmemiştir. Tüm bu nedenlerle geç Osmanlı dönemi yazarı olarak Uşaklıgil’in de medeniyet anlayışı Batılıdır. Yazarın hatıratında doğrudan medeniyet tanımlaması yapma girişimi olmamakla beraber, medeni bir toplumun nasıl ortaya çıktığına dair keskin gözlemleri bulunmaktadır.

3.Uşaklıgil’in hatıratında Avrupa Medeniyetine dair düşünceler

3.1Uşaklıgil’in hatıratında tarihin öznesi olarak Doğu ve Batı

Uşaklıgil, Avrupa’ya seyahatleri esnasında yaptığı gözlemlere dayanarak Avrupa medeniyetini en üstün medeniyet olarak kabul etmiştir. Yazara göre Avrupa medeniyetinin güçlü temellere dayanmasının başlıca sebebi Avrupalıların geçmişle olan bağlarının çok kuvvetli olmasıdır. Aynı tespiti Ahmet Koçak *Türk Romanında Avrupa 1872-1900* adlı eserinde de yapmıştır (Koçak, 2013: 88). O yıllarda yazılan pek çok roman, konusunu tarihten almıştır. Yazarlar, toplum üzerinde bir tarih bilinci yaratma gayesindedir. Bu fikirlerin 19. yüzyılda yoğunlaşması tesadüf değildir. 18. yüzyılın sonunda Fransız İhtilâlî’nin sonuçlarından birisidir. İhtilâl tarihte bir devri kapatmış, mutlak monarşiyi sona erdirmiş ve imparatorlukların sonunu hazırlamıştır. Bütün Avrupa’da milliyetçiliğin yayılmasıyla “Romantizm” ortaya çıkmıştır. Bu akım döneminde eserlerin konularının tarihten alındığı görülmektedir. Tanzimat Dönemi’nde Fransız eserlerinin etkisi düşünüldüğünde millî tarihe bağlılığın ve köklenmenin dönemin aydınları için ne derecede önemli olduğu anlaşılacaktır.

Uşaklıgil’in, Batı’yı yakından görme fırsatını elde etmiş bir yazar olarak hatıratını kamuyla paylaşmasının arka planında tarihin öznesi olma itkisi yatmaktadır. İstibdat yönetimi tarafından Avrupa medeniyetini gözlemlemesi için gönderildiği seyahatlerindeki anılarında bu amaç daha çok hissedilmektedir. Hatıratını ve mektuplarını parça parça gazetelerde yayımlatması, Osmanlı’nın Batı’ya karşı tutumunu belirleyecek olan kolektif bilinci yaratma gayesindedir. Diğer taraftan tarihin öznesi olarak Osmanlı’nın Batılı bir medenileşme için neler yapması gerektiği üzerinde durmuştur.

Uşaklıgil, gerçekte bağları koparılmış Osmanlı tarih yazımını ağır şekilde eleştirmiştir. Yazara göre tarihini iyi bilmemek, onu aksayan yönleriyle tanıyamamak, oturmuş bir medeniyet anlayışının oluşmasını engellerken, Türk gencinin aydınlanmasını da geciktirmiştir.

En ziyade korkulan tarihi: Fikrin asıl intibahına hizmet edecek, ibret sahasında bir aydınlık yaratabilecek olan bu tarih belâsı idarenin huzurunu selbeden bir kâbustu. Ve her gün bir çılğın el avucunda tarihten koparılmış bir küme yaprakla koşarak ganimetini Yıldız'ın iştihası bir türlü doyurulamayan ağzına götürürdü. Memleketin tarihinde isyan, ihtilâl, hal', suikast nâmına ne varsa, idare mesâvisine, irtikâb ve irtişaya, bu idarenin ahvâlini hatıra getirebilecek mahiyette ne bulunursa bunlar kaldırılır, hemen baştan başa bunlarla dolu olan, bunlar çıkınca, ortada mânâsız, cansız bir kadid şeklinde kalan Türk tarihi yalnız padişahların satvet ve şevkine, harplerin ve fetihlerin daima hânedân-ı âl-i Osman şerefine taallûk eden menkübelerinden ibaret kalırlardı (Uşaklıgil, 2017b: 435).

Uşaklıgil, burada yazılı tarihin gerçekçi bir biçimde kaleme alınmasının öneminden bahsetmiştir. Ona göre yalnızca başarıların ele alındığı bir tarih gelişmenin ve dönüşmenin önünde engeldir. Özellikle Türk gençliğinin tarihini her yönüyle çok iyi bilmesinden yanadır. Çünkü vatanın içine düştüğü durumdan kurtulması ve muasırlaşması için mutlaka tarih bilincine ihtiyaç vardır. Uşaklıgil'in aktardığına göre İstibdat yönetimi yalnız Türk tarihindeki ihtilalleri değil, Avrupa'daki ihtilal ve değişimleri Osmanlı'nın devlet anlayışına ters düştüğünden saklama yoluna gitmiştir. Özellikle Sultan Abdülhamit döneminde yalnız yurt içinde yayımlanan eserlere değil yurt dışından gelen gazete ve dergilere de yoğun şekilde sansür uygulanmıştır. Yazar buna örnek olarak Fransız İhtilali'ni göstermiştir. "Mesela, cihanı sertaser değiştirecek yeni esaslar, başka görüşler getiren Fransa Büyük İhtilali, değil mektep kitaplarında, Türk'ün hiçbir yazısında henüz vücuda gelmiş bir hadise değildi" (Uşaklıgil, 2017b: 436).

Yazarın dikkat çektiği asıl nokta, Türk gencinin Avrupa medeniyetini geriden takip etmesinin İstibdat yönetimi tarafından bilinçli olarak sağlanmaya çalışılmasıdır. Uşaklıgil'in aktardığına göre Batı lisanını iyi bilen çok az genç bulunmaktadır, onun ötesinde yazılı kaynaklara ulaşmak devletin casusları tarafından güçleştirilmiştir. Yazar, Batılı gazetelere gizli saklı yollarla ulaştıklarını ve vapur gibi kamusal alanlarda bu tip zararlı addedilen yayınların okunduğu an jurnalciler tarafından şikâyet edildiklerini anlatmıştır. (Uşaklıgil, 2017b: 436). Böylelikle terakki fikri sekteye uğramıştır.

Abdülhamit döneminde de Abdülaziz döneminde de baskıcı yönetimden kaçan gençler, Fransa'da toplanıp "necat ümidini" gerçekleştirmek üzere harekete geçmişlerdir (Uşaklıgil, 2017b: 436). Yazarın hatırat türündeki eserlerinde özellikle Paris, hürriyetin, medeniyetin ve ilmin başkenti olarak anılmaktadır. Bunda Fransız İhtilali gibi siyasi sebeplerin olmasının yanı sıra felsefi, edebî ve ilmi yazılardaki ilerici düşüncelerin etkisi de vardır. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*'nde Fransa'daki tarih yazıcılığı ile Osmanlı'dakini karşılaştırarak doğru şeklin nasıl olması gerektiği ile ilgili düşüncelerini belirtmiştir.

Ömürlerinin büyük bir kısmını Paris Kütüphanesi-i Millisi'nde eski evrak ve vesaiiki karıştırarak on sekizinci asrın hayatını, meşhur kadınlarını musavvir on büyük cildi müteceviz eser yazan Goncourt kardeşler gibi bizde de müdekkikler olsaydı onların delaletiyle Topkapı'nın muhtelif aksamını gezerken, mesela Harem-i Hümayun dairelerinin harabiye yüz tutmuş, daracık, küçücük, basık ve karanlık odalarını, dolaşık dehliz ve merdivenlerini dolaşırken buralarda cereyan eden hadisat ve fecayii nasıl hayatla dolu bir levha şeklinde görmüş olurduk (Uşaklıgil, 2019: 165).

Daha sonra *Sanata Dair*'de de açıklayacağı gibi, Uşaklıgil, Türk aydınlarındaki "geride kalma" kaygısı ile Goncourt Kardeşler'in yaptığı tarzda uzun araştırmalara vakit ayıramadıklarına da vurgu yapmıştır. Uşaklıgil'e göre bu tarzda eser vermek isteyen bir yazar, çok ciddi şekilde araştırma yapmalıdır fakat o dönem Türk aydınları telif eserler vererek ve tercüme yaparak Batı'ya hızlı bir şekilde anlama yolunu tercih etmiştir. Yazara göre bu doğal bir süreçtir. Çünkü o dönemki aydınlar Osmanlı'nın istikbalini kurtaracak düşüncelerin Batı'dan geleceği konusunda hemfikirdir. Üstelik çoğu Osmanlı aydınının tek işi yazarlık değildir. Yazar, Osmanlı aydınlarının tarihî bilgileri sağlıklı kaynaklardan elde edemediklerine de değinmiştir. Tüm bunlar o dönemki Osmanlı aydınlarının Goncourt Kardeşler gibi güçlü eserler ortaya çıkaramamasında etkili olmuştur. Yazarın tüm bunlara rağmen Osmanlı aydınına hak verdiği ve onların çabasını takdir ettiği görülmüştür.

Uşaklıgil, burada kaynak eksikliğine dikkat çekmesinin yanı sıra bugün kültürel miras diye anılan ama o tarihlerde kavramsal temelleri oturtulmamış fikirlerden de bahseder. Batı toplumları tarih yazıcılığındaki titizliklerini kültürel miraslarının korunmasında da göstermişlerdir.

Birçok memleketlerde, mezarları gâib olmuş, nâm vu nişanı sönmüş, hattâ hâtıra-i enamda bir silik nişâne-i yadigârı kalmışsa onu bile soldurup silmeğe çalışmak cinneti süs edinilmiş ekâbir-i fikr ü irfâna, meşâhîr-i ırk ve vatana, bu diyarlarda nasıl bir hürmet-i perestîşkârâne ile taabbüd edildiğine, onların temâsili nasıl târih-i millînin âbidât-ı mefâhiri hükmünde bir hayat-ı izzet ve şerefe mazhar olduğuna dikkat edilince büyük memleketlerle milletlerin ne yolda bir terbiye-i fikr ü hisle vücûda geldiği daha vâzih görülüyor (İldeş, 2021: 50).

Yazarın Avrupa ziyaretleri sırasında en çok etkilendiği yerler “numunegâh”lar, diğer bir deyişle müzelerdir. Müzelerde kültürel mirasa katkıda bulunacak her türlü öğenin sergilendiğini görmüş ve Batı medeniyetindeki ilerlemeyi sıklıkla buna bağlamıştır. Mektuplarında en ince ayrıntısına kadar anlattığı müzelerde sadece yazı, resim, arkeolojik eser, heykel vs. gibi sanatsal ve kültürel öğeler değil devrin sanayisine katkıda bulunan yeni makineler de sergilenmektedir. Yazar, özellikle Almanya seyahati boyunca yaptığı müze gezilerinde makinaların sergilenmesi karşısındaki şaşkınlığını dile getirmiştir. Almanya seyahatinin sonlarına doğru ise her yaş grubundan kız ve erkek öğrencilerin müze gezilerine şahit olmuştur. Sonraları bu müze gezilerinin öğrenciler için ne kadar kıymetli olduğunu da dile getirerek Osmanlı Devleti’ndeki öğrencilerle karşılaştırma yapmıştır.

Uşaklıgil, *Almanya Mektupları*’nda Almanların kendilerine has birçok özelliğinden övgüyle bahsetmiştir. Eğitimde kat ettikleri yolu örnek göstererek ilim ve teknolojinin geliştirilebileceğini böylece ekonomik üstünlük elde edip iktidar sahibi olunabileceğini anlatmaya çalışmıştır. Halbuki Uşaklıgil’in eserlerinden yola çıkıldığında Fransız medeniyetinin, düşünce dünyası için çok daha büyük bir önem arz ettiği görülecektir. Yazarın Almanya seyahati sırasında I. Dünya Savaşı patlak vermek üzeredir. Osmanlı ve Almanya’nın siyaseten yakınlaştığı bu dönemde yazarın Almanya intibalarının da ılımlı olduğu söylenebilir.

Görüldüğü gibi siyasi ilişkiler, toplumsal olaylar, kişinin toplumsal statüsü gibi birçok durum anların aktarımında önem kazanmaktadır. *Almanya Mektupları*’nın gazetelerde yayımlandığı yıllarda savaş başlamak üzere olduğundan toplumsal huzursuzluk had safhadadır. Ancak yazar tüm bunları bir kenara bırakıp Almanların ekonomik güçleri sayesinde Avrupa ülkeleri arasında nasıl öncü bir konum aldığı üzerinde durmuştur. Aynı zamanda halka güçlü bir ittifak kurulduğunun mesajı da verilmiştir. Yani güçlü bir *Öteki* ile bir olmak *Ben*’in iktidarını da güçlendirmektedir.

3.2. Eğitimin medenileşmeye katkısı

Uşaklıgil, *Sanata Dair* ve *Kenarda Kalmış*’ta, eğitim meselesi üzerine özellikle yoğunlaşmıştır. Türk gencinin kesinlikle Batılı bir eğitimden geçmesi gerektiğini düşünmektedir. Avrupa ülkelerindeki oturmuş ve iyi sonuçları görülmüş eğitim tarzlarının Türk eğitim kurumlarında da mutlaka uygulanması gerektiği kanaatinde. Yazarın eğitim konusundaki fikirlerinden en önde geleni “ihtiyaca yönelik bir eğitim anlayışını” benimsemek düşüncesidir. Özellikle *Kenarda Kalmış*’taki yazılarının çoğu bu meseleye ayrılmıştır.

Her iki tarafa birden, aynı zamanda, adam yetiştirebilmek, birinde noksan diğerinde fazla bırakılmayacak surette mahsul ile ihtiyacı bir nisbet-i muttarideye ittiba etmek, velhâsıl yapacak iş bulamayan adamlarla, çalışacak adam bulamayan işlerin mesafesini hadd-i ekalle indirmek öyle amelî bir fikr-i hesaba mütevakkıf ki biz bunu Şark’a ait şiir-perestliğimizle, emel perverliğimizle tabtikten tamamen izhâr-ı acz ediyoruz. (...) Ve bunun neticesiyle işte İstanbul sokaklarının

çamurlarına bir yığın işe yaramayacak şehadet-name dökülüyor. Resim, nakr, musiki tahsili için sevk edilen gençlerden bahis fazladır (Uşaklıgil, 2017a: 128-129).

İhtiyaca yönelik öğrenci yetiştirme ve aynı zamanda yüksek öğretim kurumlarında eğitim veren kimselerin durumu, yazarın kaleme aldığı metinlerde ön plana çıkardığı konular arasındadır. Uşaklıgil, yurt dışına gönderilen öğrencilerin iyi yönlendirilmeleri gerektiğini düşünmektedir. Çünkü ona göre buradan gönderilen öğrencilerin yetenekleri ve istekleri iyi tahlil edilememektedir. Eğitimini yurt dışında tamamlayıp gelen öğrenciler, öğrenim alanları dışında kalan, bilmedikleri işleri yapmaktadırlar. “Elektrikte ihtisas kesbettikten sonra Anadolu Demiryolu Kumpanyası’nın muhasebe dairesine, terbiye-i etfâlde ikmal-i tahsilden sonra Nafia Nezareti Tercüme Kalemî’ne, Ulûm-ı Siyâsi’den mezun reisiyle müessesât-ı maliyeden birinin evrak-ı kalemine kayırlan bizleriz” (Uşaklıgil, 2017a: 127-128).

Durum böyle olunca devlet bu öğrenciler için büyük yatırım yapmasına rağmen karşılığını istediği ölçüde alamamaktadır. Eğitimini tamamlayıp yurda dönen öğrenciler de mesleğini gerektiği gibi yapamadığından buhrana sürüklenmektedir. Bu durum iki taraflı emek ve iş gücü kaybına sebep olmaktadır.

Uşaklıgil, hem devlete hem de öğrenciye zarar veren bu yöntemde bazı ıslahatlar yapılması için fikirler sunmuştur. Bunlardan ilki lise eğitiminin güçlendirilmesi düşüncesidir. Özellikle acil ihtiyaç duyulan alanlarda Almanya’dakine benzer teknik liseler açılmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Uşaklıgil’e göre ustalık, kalfalık vs. gibi bir mesleğin ara elemanlarının yüksek öğretime gerek kalmadan lise çağında mezun edilmesini ve bu öğrencilerin sahada eğitilerek bir an önce iş gücüne katılmasının önemini belirtmiştir. Buna ilave olarak uzmanlık eğitime devam etmeyip baba mesleğine devam etmek isteyen öğrencilerin de mutlaka lise eğitiminden geçmesi gerektiğini savunmaktadır. Burada Almanya ve Fransa’daki ünlü liselerden örnekler vererek Türk eğitim sistemindeki sıkıntıların yalnız üniversite düzeyindeki eğitim kurumlarından kaynaklanmadığını da vurgulamıştır.

Uşaklıgil, eğitimle ilgili tüm bu aksaklıkları hem tespit etmiş, hem de hepsi için birer çözüm önerisi getirmiştir. Getirdiği çözüm önerilerini Batılı devletlerdeki eğitim modelleriyle karşılaştırarak temellendirmeye çalışmıştır. Ancak bu köklü değişiklikleri yapacak olan kişiler ona göre öğrenciler ve vatandaşlar değildir. Öncelikli alanların belirlenip ona göre öğrenci yetiştirilmesi, devlet ve vatandaşın çift taraflı kazançlı çıkacağı bir eğitim modelinin yaratılması en başta hükümetin görevidir. Maarif Nezareti bütün bu meseleleri sosyolojik, iktisadi ve idari olarak tüm boyutlarıyla ele almalıdır. (Uşaklıgil, 2017a: 143-144).

Uşaklıgil’in Avrupa medeniyetini en ileri medeniyetlerden birisi olarak görmesinin bir sebebi de bu medeniyette özellikle önem verildiğini düşündüğü liyakattir. Liyakat anlayışı Avrupa’da her türlü iş grubu için geçerlidir. Avrupa’nın tamamında içselleştirilmiş bir durumdur. Özellikle Almanya’da bütün görevler o işi en iyi yapacak olan kişiye verilmektedir (Uşaklıgil, 2021: 179).

Almanya seyahati sırasında Uşaklıgil’in dikkatini çeken bir diğer durum ise ailelerin çocuklarıyla kurduğu iletişimidir. Aileler çocukların birey olarak yetişmesine ciddi katkıda bulunmaktadır. Uşaklıgil, çocukların eğitimi, ahlakı ve kişilikleri üzerinde bu kadar ihtimamla durulmasını savaşın ağır koşullarına bağlamaktadır. Çünkü yazara göre Almanlar, yarının dünyasını yaratacakların o çocuklar olduğunu çok iyi bilmektedir (Uşaklıgil, 2021: 180).

Uşaklıgil, insan bedeninin de eğitime muhtaç olduğu kanaatindedir. Ona göre bedenin idmanla tertip edilmesi kişinin ahlakına da etki etmektedir. Hatta o dönem bazı Osmanlı aydınları Batılı ailelerin

yaşayış tarzını eleştirirken Uşaklıgil, bedeni eğitmenin ve beden sağlığının Batı’daki aile hayatını koruduğunu düşünmektedir. Yazara göre spor, hırs ve rekabet gibi duyguların terbiye edilmesinde ve yumuşamasında çok önemli bir rol oynamaktadır. Avrupa’da, okullarda verilen eğitimler çocukların yalnız zekalarını değil bedenlerini de geliştirmeye yönelik programlar içermektedir. Yazar bu programların Türk eğitim sistemine de mutlaka eklenmesini gerektiğini düşünmektedir. (Uşaklıgil, 2017a: 67-68).

Uşaklıgil’e göre bir diğer önemli mesele ise her öğrencinin en az bir Avrupa dilini en iyi şekilde öğrenmesi gerekliliğidir (Uşaklıgil, 2017a: 167). Çünkü yazara göre Türk gencinin dünü ve bugünü en iyi şekilde kavrayabilmesi ve geleceğini zamanın şartlarına uygun şekilde inşa edebilmesi için mutlaka Batılı bir dile hâkim olması gerekmektedir.

Eğitim meselesini her vesile ile ele alan Uşaklıgil, bu meselenin vatandaşın sorumluluğunda olmadığını belirterek hükümetin konuyu teferruatıyla ele alması gerektiğini vurgulamıştır. Batılı örnekler vererek eğitim anlayışındaki reforma nasıl yön verileceğine ilişkin fikirler ortaya atmıştır. Ona göre eğitimdeki değişiklikler tamamen Batılı olmalıdır. Yazarın hatırat ve mektuplarından yola çıkıldığında Batı’daki eğitim sistemleri içerisinde en işe yarar bulduğu anlayış Almanlara ait olmaktadır. Alman eğitim sistemi ekonomi dikkate alınarak temellendirilmiştir. Eğitim sistemine dahil olan her bir öğrencinin iş gücüne katılabilmesi hedeflenmiştir. Almanya’nın ekonomik gücü eğitimin üretim temelli olmasıyla ilgilidir. Bu yüzden yazar, Osmanlı’nın Avrupa’ya gönderdiği öğrencilerin yerli yerinde görevlendirilememesini eleştirmiştir. Çünkü büyük maliyetlerle Avrupa’ya eğitime gönderilen bu öğrenciler aldıkları eğitime uygun mesleklerde çalışmamaları ve liyakatsiz atamalar nedeniyle mutsuzluğa sürüklenmişleridir. Yazara göre hem devlet açısından hem öğrenci açısından hiçbir çıkara hizmet etmeyen bu anlayış bir an evvel terk edilmelidir. Alman eğitim sistemindeki mesleki eğitim Osmanlı’da da uygulandığında ekonomik olarak büyük katkı sağlayacaktır.

Batılılaşmanın sağlıklı şekilde olması için her şeyden önce ekonominin sağlam temellere dayanması gerekmektedir. Yapılacak yatırımlar için bu gerekliliği fark eden yazar, eğitim anlayışında da ekonomik olana yönelmenin Osmanlı için doğru bir seçim olacağını belirtmiştir.

3.3. Batı’daki Sanat Faaliyetlerinin Medeniyete Katkısı

Halit Ziya Uşaklıgil, anı türünde verdiği hemen hemen her eserinde ve makalelerini topladığı kitaplarında mutlaka güncel sanat ve edebiyat meselelerine değinmiş, sanatı bir bütün olarak ele alıp Batılı emsalleriyle karşılaştırmıştır. Ona göre sanat konusunda da takip edilmesi gereken yol Batılı milletlerin takip ettiği yoldur. Yazarın sanat ve edebiyat karşısındaki tutumu da tarih bilincine olan yaklaşımı gibidir. Bir milletin sanat ve edebiyatını anlamak için de diğer her şeyde olduğu gibi kadim köklerine inilmeli ve kolektif bilincin altında yatanlar araştırılmalıdır. Bu yüzden ki Darülfünun’da, “Garp Edebiyatı” derslerinin başlangıcında önce Yunan ve Latin Edebiyatı üzerinde durmaktadır.

Ben de Meşrutiyet’i müteakip Darülfünun Edebiyat-ı Garbiye müderrisliğine geçince nasıl başlamak lazım geleceğinde epeyce durmuştum. (...) Ben kendi fikrimden yani Yunan ve Latin edebiyatları tarihine seri bir göz attıktan sonra Garp edebiyatına geçmek niyetinde olduğumdan bahsedince onlar ikisi de, hususıyla Ahmet Mithat Efendi bu fikrin isabetini teyit edecek surette uzun bir hitabede bulundu; ben de onlar tarafından teşvik gören bu fikirde daha kuvvet bularak ilk önce Yunan, daha sonra Latin edebiyatı hakkında talebeye ders vermeye başladım ve bu suretle Yunan edebiyatı ve Latin edebiyatı tarihlerine dair olan taslaklar vücuda gelmiş oldu (Uşaklıgil, 2014: 592).

Uşaklıgil'in kolektif bilinci oluşturan bu "köklere inme" fikri, yalnız edebiyat için değil sanatın bütün dalları için geçerlidir. Ona göre eskiyi iyi tahlil etmeden yeniyi inşa etmek mümkün değildir.

Uşaklıgil'in evrensel olmak için gerekli bulduğu bir diğer öge folklordur. Türklerin icra ettikleri sanatlar içinde folklorla bağlarını en güçlü bulduğu sanat dalı müziktir. Yazar müzikte, edebiyatta, tiyatrodaki yani topyekûn sanatta bir ilerlemenin var olduğunu her ne kadar dile getirmiş olsa da tamamen Batılı bir eserin müzikte ve tiyatrodaki temsiline aksaklıkların farkındadır. Örneğin Abdülhamid devrinde Muzika-i Hümayun, yapılan liyakatsiz atamalar sonucu yazarın "işkence" diye addettiği performanslar sergilemiştir (Uşaklıgil, 2014: 154).

Köklerini Avrupa'dan alan sanat dallarında ise durum farklıdır. Avrupa'da evrensel ulaşmanın yolu, millî olmaktan geçer. Ancak bazı edebî türlerde içerik dışındaki teknik konularda aksaklıklar yaşanmıştır. Örneğin Tanzimat'la birlikte Türk edebiyatına giren bir tür olan tiyatro önce tercüme faaliyetleri ile anlaşılmaya çalışılmıştır. Oysa bir oyunun sahnelenmesi için ışık, metin, kostüm, oyuncu eğitimi gibi birçok teknik konunun da bilinmesi gerekmektedir. Bütün bu bilgilerin içselleştirilip, Avrupa'daki çağdaşlarıyla yarışır hale gelmesi ise hayli zaman almıştır. Avrupa seyahatleri sırasında birçok tiyatro oyunu izleyen yazar, Türk tiyatroları ile Avrupalı asıllarını karşılaştırma fırsatı yakalamıştır.

Uşaklıgil, Avrupa'daki sanat anlayışını hızla benimseyebilmek için tercümenin mutlaka gerekli olduğunu savunmuştur. Sanatın, ilim ve fennin en ileri hali "Garp'ta"dır bu sebeple tercüme yoluyla bu eserler Türkçeye çevrilip halkla buluşturulmalıdır. Uşaklıgil, tercüme faaliyetlerinin hikâye ve roman çevirisi düzeyinde kalmasından şikâyetçidir. Ona göre Garp medeniyetlerindeki ilerlemeyi anlayabilmek için mutlaka ilim ve fenne dair eserlerin de süratle Türkçeye kazandırılması gerekmektedir. Özellikle tercüme eserleri basıma hazırlayan yayıncılar, eserleri belli bir mantık içinde bütün olarak ele almalı hatta bunun için yayınevleri bir heyet kurmalıdır. Böylelikle mükerrer basımların önüne geçilerek daha çok bilimsel esere kavuşma imkânı bulunmuş olacaktır (Uşaklıgil, 2014: 447).

Tercüme hususunda en çok tartışılan konu dil olmuştur. Öz Türkçeciler ve Servet-i Fünun yazarları arasında da sıkça tartışılan bir konu olan lisan meselesinde Uşaklıgil, özellikle terim anlamında kullanılan sözcüklerin medeni toplumlarda kullanıldığı şekliyle alınmasını uygun görmüştür. Böylelikle medeni toplumlarla anlaşmak daha kolay olacaktır (Uşaklıgil, 2014: 381).

Tanzimat ile başlayıp Servet-i Fünun devrinde devam eden tercüme faaliyetlerinin, Batı dilleri ile olan etkileşiminin, bugünün Türkçesini çok daha anlaşılır ve akıcı hale getirdiğini vurgulayan yazar Batı taklitçiliğini zararlı bir fikir olarak görmemektedir (Uşaklıgil, 2014: 471). *Kırk Yıl*'da sık sık Servet-i Fünun yazarlarının nasıl bir araya geldiklerine değinen yazar, bu topluluktaki her yazarın sarsılmaz bir inançla, ilmin ve sanatın, Batı medeniyetinden geleceği fikrine bağlı kaldığını dile getirmektedir.

Yazara göre Avrupa'daki basın yayın faaliyetleri medeniyetin gelişmesine büyük katkıda bulunmaktadır. Avrupalılar gazeteler sayesinde toplumsal gelişmeleri kolayca takip etmektedirler. Bu durum onların sosyal, siyasi, ekonomik ve hukuki konularda fikir sahibi olmalarını sağlamıştır. Osmanlı'da ise okur-yazarlık oranı o dönemler yüksek olmadığından halk haber almada güçlük çekmektedir. Günceli takip edebilmek Avrupalıları bilinçli bir toplum haline getirmiştir. Aynı gözlemi Avrupa seyahatlerinde Ahmet Mithat Efendi de yapmıştır (Koçak, 2013: 90).

Yazarın sanat ve edebiyat alanında ileride gördüğü Batı ülkeleri ekonomik ve idari anlamda refah seviyeleri yüksek ülkelerdir. Buradan yola çıkılarak medeniyet için yalnız bir alanda yapılacak değişikliklerin yetersiz kalacağı söylenebilir. Batı’da medenileşme süreci hükümetler tarafından yapılan siyasi değişikliklerden ibaret değildir; siyasi, sosyal, askerî, ekonomik ve hukuki gelişmelerin bir bütünüdür. Zamanın ruhunu yakalamak için bir gerekliliktir. Haberleşmede ve yayıncılıkta yaşanan gelişmeler halkta yankısını bulmuş ve Batılı halk sanat ve edebiyatın gelişiminde yalnız izleyici rolünde kalmamış, sanata katkı sunan tarafta da bulunmuştur. Eğitimin her kesime hitap etmesi ve ucuz olması okur-yazar oranını arttırmış dolayısıyla halk sanata ilgili hale gelmiştir. Osmanlı’Devleti’nde ise gelir eşitsizliği, ekonomik güçlükler, okulların İstanbul dışındaki vilayetlerde geç yaygınlaşması, hükümetin eğitim kurumlarında yapması gereken reformlarda gecikmesi gibi sebeplerle Avrupa’daki bilimsel ve teknolojik gelişmeler eş zamanlı takip edilemediğini vurgulamıştır. Yazar, bütün bu sebeplerle hayranlıkla bahsettiği sanata düşkün Batılılarla olan mesafenin açıldığını belirtmiştir.

3.4. Dinin sosyal hayata etkileri bakımından Doğu’da ve Batı’da dini yaşayış tarzı

Medeniyetleri kendine has yapan, milletlerin birbirinden farklı özellikleridir. Özellikle Fransız İhtilali’nden önceki zamanlarda, henüz ulus fikrinin oluşmadığı yüzyıllarda, devletler kendilerini dinleri ve dinin getirdiği kültürel alt yapıları ile tanımlamışlardır. Din, getirdiği kurallar ve uygulanması gereken ritüelleriyle toplum hayatına en çok etki eden faktörlerden biridir. Üstelik tarih kadar eskidir ve medeniyetlerin farklılaşmasında büyük rol oynamıştır.

Uşaklıgil, Avrupa’ya seyahatlerinde dini yaşayış tarzını gözlemlemiş ve gözlemlerine hatıralarında yer vermiştir. Burada yazarın ilk dikkat ettiği unsur dinî ritüeller esnasında takınılan ciddiyettir. Özellikle *Saray ve Ötesi*’ndeki hatıralarında birçok dinî ve resmî törene tanıklık eden yazar, Osmanlı’da halkın törenler esnasındaki nizamsızlığından şikâyet etmiş ve halkın tutumunu Avrupalı emsalleriyle karşılaştırmıştır. Ramazan aylarında yapılan dinî geçitlere hatıralarında yer veren yazar, halkın düzensizliğini konu ettiği gibi geçitleri düzenleyen yönetici ekibin de kusurlu yönlerini anlatmıştır. “Bizim açımızdan dinî ve ruhanî tarafı olan bu geçitte Avrupalı müzisyenlerin operetleri çalınmaktadır.” (Uşaklıgil, 2014:345). Bu durum Uşaklıgil’in kendi deyişiyle “korkunç bir işkenceye” dönüşmektedir (Uşaklıgil, 2019: 154). Yazar, Ramazan ayında yapılan eğlencelerde, şehzadelerin sünnet düğünlerinde ve diğer kutlamalarda Batı’ya ait müziklerin çalınmasını anlamlandıramamıştır. Ona göre müzik bir milletin karakteristik özelliklerini yansıtan en önemli araçlardan biridir. Bu nedenle Avrupalı müziklerin Osmanlı Devleti’nin orkestrası tarafından doğru biçimde icra edilemediğini gözlemlemiş ve bundan rahatsızlık duymuştur. Yazar, bu tip törenlere katılan Avrupalı temsilcilerin Osmanlı’nın eğlence anlayışıyla ilgili alaycı bir tutum takınmalarından çekinmiştir. Bunlara ek olarak da özellikle Ramazan ayında yapılan törenlerde Batı müziğine yer verilmesini dinî gerekçelerle de uygun bulmamıştır.

Dinî ritüeller dışında yazarın üzerinde durduğu bir diğer nokta ise dinî metinlerdir. Bir karşılaştırma yapan yazar Osmanlı’da dinî törenlerde kullanılan metinlerin zayıflığından üzüntü duymuştur.

O sıralarda Avrupa dünyasında vaazların nasıl yapıldığına, mevzelerin nasıl birer sanat ve hitabet eseri olarak tertip edildiğine vakıftım. İsviçre, İngiltere, Almanya gibi protestan diyarlarında pasteur’lerin Pazar hitabelerini hazırlamak için Tevrat’tan, İncil’den ilham alarak, herhangi bir fıkranın, bir ayetin etrafında sanatkarane nakışlar, tevşihler yaparak bunlardan ahlaki netayîç çıkardıklarını, Katoliklik aleminde, mesela Fransa’da köy rahiplerine varıncaya kadar mevzelerini işleye işleye bunların arasından şöhretleri cihana şamil hatipler yetiştiğini, hele Fransa edebiyatında Bossuet, Fenlon, Bourdaloue, Massillon, Felchier hitabeleriyle-sermon- kendilerini dinleyen hükümdarları bile hayret-i gaşye getiren dâhiler zuhur ettiğini bilirdim; onun için hikmete, hitabet ve belagate, her dinden daha müsait olan, hele Kur’an kabilinden cihanın hiçbir lisanında, hiçbir

edebiyatında misline tesadüf mümkün olmayan bir ilham ve membasından saniha alacak olan İslam vaizlerinin, bilhassa huzur derslerinde hem padişah hem halife makamlarını işgal eden zatın karşısında söyleyeceklerinin yüksekliğine intizar etmek ve bunları dinlerken bir istiğrak zevkini olmak en sarih hakkımdı (Uşaklıgil, 2019: 519).

Yazar, dinin Avrupa'da yaşanış şekliyle Osmanlı'dakini karşılaştırmış ve özellikle gündelik hayatı düzenleyen yönüyle dinî metinlerin halk tarafından anlaşılır hale getirilmesinde din görevlilerine önemli roller düştüğünün altını çizmiştir. Yazarın anılarında üzerinde durduğu bir başka mesele ise Avrupa'daki İslam karşıtlığıdır. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen önceki evrede Avrupa'da Osmanlı karşıtı bir kamuoyu oluşturulmuştur. *Saray ve Ötesi*'nden anlaşıldığı üzere Uşaklıgil bu karalama kampanyasını durdurmak üzere hükümet tarafından Avrupa'da görevlendirilmiştir. Özellikle gazetelerle yayılan bu fikirlerin durdurulması için görüşmeler yapan yazar, bu düşüncelerin kolayca değişmeyeceğini fark etmiştir. Avrupa Devletleri yaklaşmakta olan savaş için müttefik arayışındadır, seçilen müttefiklerin siyasi ve ekonomik gücünün yanında dinî yönden de bir ortaklaşmaya gittiklerini fark etmiştir (Uşaklıgil, 2019: 519-521).

Osmanlı padişahına, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesine kayıtsız şartsız gönüllü olarak bağlanma psikolojisi o kadar bulaşıcı olmuştur ki, aklı başında sayılan hemen hemen hiç kimse yıllarca bunun büyüünden kurtulamamıştır. Hatta Avrupa'daki yeni *Jeune* Türklerin birçoğu Abdülhamit yönetimine karşı savaştıkları yıllarda bile, onun temsil ettiği makama (hilafet ve saltanata) karşı beslenen itaatkârlık duygusundan kendilerini kurtaramamışlardır (Berkes, 2020: 343).

Osmanlı Devleti'nin hilafetle yönetilmesi Avrupai medeniyet anlayışının yerleşmesinde zorluklara sebep olmuştur. Avrupalılar kendi içlerinde din çatısı altında kolaylıkla birleşebilirken Batı dışı toplumlarda buna karşı bir direnç gelişmiştir. Medeniyet, seküler bir yaşam tarzını da beraberinde getirmektedir. Ancak bunun ne ölçüde topluma kabul ettirilebileceği Osmanlı aydınları tarafından tartışma konusu edilmiştir.

Yüzyıllar boyunca dinî temelli bir siyasi yapılanma ile yönetilen Doğulu ve Batılı medeniyetler Fransız İhtilali'nden sonra kademeli olarak milliyetçiliğe dayanan bir anlayışla yönetilmeye başlamıştır. Osmanlı'da yöneticinin aynı zamanda halife olması halkın padişahla manevi bağını güçlendirmiştir. Dinî gerekçelerle başlatılan birçok savaşta karşı karşıya gelen Doğu ve Batı arasında en büyük gerilimi yaratan unsurlardan birisi de din meselesi olmuştur. Her iki tarafın da karakteristik özelliklerini oluşturan bu dinler Müslümanlığı Doğu'yla ve Hristiyanlığı Batı'yla özdeşleştirerek birbirinden ayırmıştır. Toplumsal hafızada yüzyıllarca savaşla ve acıyla eşleştirilen bu iki karşı kutup, toplumun birbirine karışıp melezeleşmesinin önünde ciddi bir engeldir.

Doğu ve Batı toplumlarının farklı dinlere mensup olması her iki toplumun dünya görüşünü derinden etkilemiştir. Toplumunu birbirine yaklaştırıp bir arada tutan ahlak ve adalet anlayışı gibi temel unsurların şekillenmesinde dinin tesiri yadsınamaz bir gerçektir. Batılı toplumlar medeniyet kavramını kendilerine ait bir özbilinç olarak yansıttıklarından Batı dışı toplumların gelenek ve inançlarına karşı dışlayıcı bir tutum sergilemektedirler (Güler, 2006: 185-186). Batı tarafından yapılan bu ötekileştirme Osmanlı aydınlarını, medeniyet kavramını yeniden üretmeleri için zorlamıştır. Örneğin Sami Paşazade Sezai *Medeniyet-i İslâmiye* adlı eseri kaleme almıştır. Böylece medeniyet kavramının yalnız Hristiyan Batı'ya ait olmadığına dair birtakım kanıtlar sunmaya çalışmıştır. Uşaklıgil ise Avrupa ve Osmanlı arasında yaptığı karşılaştırmada Osmanlı'daki din adamlarının eğitimsizliği ve yüzyselliği üzerinde durmuştur. Avrupa'nın İslam'a bakış açısını değiştirmek için, Müslüman din adamlarına büyük görevler düştüğünü dile getirmiştir.

3.5. Avrupalı medeni insan

Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*'nde Avrupa'da yönetim kademesindeki kişilerin tutumlarıyla Osmanlı'dakilerinkini karşılaştırmıştır. *Kenarda Kalmış'ta* ve *Almanya Mektupları*'nda ise halkın arasında gezinirken edindiği izlenimlere yer vermiştir. Yazar sık sık Avrupa insanının canlı ve atik olduğundan, Türk insanının ise miskinliğinden bahsetmiştir.

Bugün Türk'ün arasına ne olursa olsun bir daha ayırlamayacak surette karışmış olan yine bu toprağın malı anasından başka çâr-aktâr-ı âlemden gelmiş, hep burada ekme kazanmak üzere azmetmiş çeşit çeşit kavmiyetler var. Bunların kâffesinde iş, hayatın mihver-i esasisidir. Türk bunların karşısında duvarın dibine uzanıp gerine gerine uyuyamaz. Uyumakta ısrar ederse onu omuzlarından tutup sarsmak, “Uyumak değil, işlemek zamanıdır!” demek lazımdır (Uşaklıgil, 2017a: 246).

Uşaklıgil “bize has bu çabasızlığı” Osmanlı'ya mülteci olarak gelmiş Ruslarla bir karşılaştırma yaparak verir. Rusya'daki savaştan kaçıp gelen mülteciler çok az Türkçe bilmelerine rağmen kapı kapı gezip iş aramışlardır. Yazara göre yalnız Avrupalılar değil Araplar da çalışkanlık bakımından Türklerden daha ileridedir. Uşaklıgil'in Ruslarla Türkleri karşılaştırması oldukça önemlidir. Bu iki milleti karşılaştırma eğilimi Ahmet Mithat'ta da görülmüştür (Koçak, 2013: 78).

Ruslar da tıpkı Osmanlılar gibi Avrupa'nın hızlı yükselişi karşısında kayıtsız kalamamış ve 18. yüzyıldan sonra Avrupa medeniyetini yakın takibe almıştır. Avrupa'ya olan yaklaşımda her iki devletin de benzer tutumlar göstermesinin en önemli sebebi birçok farklı topluluğu içlerinde barındırmalarıdır. Rusya ve Osmanlı gibi geniş hanedanlıklar birçok farklı milleti, dini ve siyasi yapılanmayı yönetmeye çalıştıklarından medeniyet yolunda attıkları adımlar yavaşlamıştır. Çünkü medeniyet özünde bir uluslaşma sürecidir (Yüksel, 2006: 15) Bunun içindir ki Fransa, Britanya, Danimarka gibi daha az nüfuslu ülkeler modernleşme adımlarını hızlı bir şekilde tamamlamıştır. Ruslar daha sonra Ortodoksluk çatısı altında birleşmeyi sağlamış ve Batılılaşma sürecinde Osmanlı'dan daha hızlı davranmışlardır (Yüksel, 2006: 45).

Uşaklıgil *Almanya Mektupları*'nda Avrupa halklarını birbiriyle karşılaştırmıştır. Ona göre Avrupa halkları arasında sanat ve medeniyet anlayışı bakımından en ileri halklardan biri Avusturya halkıdır. Viyana, Almanya'ya yolculuğu sırasında yazarı en çok heyecanlandıran şehirlerden birisi olmuştur. Şehrin tabii güzelliklerinin yanı sıra Viyana'da yazarı asıl heyecanlandıran şey halkın kendisidir (Uşaklıgil, 2021: 181-182). Bu tip bir karşılaştırmayı Ahmet Mithat Efendi de yapmıştır. Ona göre tüm Avrupa ülkeleri aynı medeniyet seviyesinde değildir, bu kıyasın ise kemâl-i medeniyete ulaşmak için yapılması zorunludur (Koçak, 2013: 92).

Uşaklıgil, Viyanalıların diğer Avrupa halklarından üstün yönleri olduğunu vurgulamıştır. Yazara göre Viyanalıları diğerlerinden ayıran en önemli özellikleri; onları medeniyetin en yüksek noktasına çıkaracak kabiliyetleri Doğu'dan ya da Batı'dan fark etmeksizin almalarıdır. Uşaklıgil'in asıl yücelttiği nokta ise bunu yapan halkın kendi hüviyetine asla zarar vermemesidir. Halkın kendi hüviyetini koruyabilmesindeki en önemli rol yöneticilerine aittir. “Viyana bugünkü ehemmiyetini, cihan-ı medeniyette işgal ettiği mevki asıl İmparator François Joseph'e medyundur”(Uşaklıgil, 2021: 51-52). Uşaklıgil, medenileşmenin esasını yöneticilerin yetenekleriyle ilişkilendirmiştir. Batılılaşmanın yukarıdan aşağı bir hareketle gerçekleşeceğine inanmıştır.

Bunun tam zıttı ise İtalya örneğidir. İtalya, yazarın gözünde hem kültürel açıdan hem de ilim açısından çok geridedir. İtalya, dar sokakları, bozuk kaldırımları, kötü kokan ortamı, gürültücü, kavgacı insanları ve cahil halkı ile anlatılmaktadır (Uşaklıgil, 2021: 99-100). İtalya sokaklarını İstanbul'a benzeten yazar,

İtalya'nın sistemsizliği üzerinde durmuştur. Yazar, birçok kez medenileşmeyi sistemli olmakla eşleştirmiştir. Çünkü üzerine titizlikle düşünülmüş sistem bir kere kurulduğunda kendiliğinden işlemektedir. Yazarın sıklıkla kullandığı *nizam* kelimesi, onun gözünde Avrupa'nın tek kelimele anlatımındır.

Uşaklıgil, Avrupa yolculuğu sırasında Macaristan'dan da geçmiş ve Macar halkını tarihine, geleneklerine bağlı ve çalışkan bir millet oldukları için takdir etmiştir. Bu yıllarda Avusturya-Macaristan Savaşları sürmektedir. Buna rağmen şehir durmadan işleyen bir "cihaz" gibi çalışmaktadır (Uşaklıgil, 2021: 56). Yazar, benzer bir durumu savaş sırasında Almanya'da da gözlemlemektedir, burada gündelik yaşamda savaşın izleri nadiren görünmektedir. Savaş yıllarında Almanya'da bulunan yazar, *Almanya Mektupları*'nda savaş konusuna çok az değinmiştir.

Uşaklıgil'in Alman hayatına dair önemli gözlemlerinden biri de mekân üzerinedir. Evlerin dışındaki alanlarda "hudutsuzluk" hâkimken ev içi alanlarda aile fertlerinin yaşamına saygı uyandıran "özel oda" anlayışı vardır. Bu özgür alanlar yazara refah seviyesini çağrıştırmaktadır. Münih gibi kalabalık bir kent için bile herkese yetecek kadar yer olması, sokakların binaların geniş alanlara kurulması Halit Ziya'ya Almanya'da hiç yoksulluk olmadığını düşündürmüştür (Uşaklıgil, 2021: 151).

Yazarın dikkat çektiği bir diğer nokta ise Avrupalıların yaşlılara ve engelli kişilere olan yaklaşımıdır. Yaşlılara sokaklarda düşkün ve acınası şekilde rastlamak mümkün değildir. Avrupalı devletler onlar için her türlü tedbiri almıştır. Osmanlı ise bu anlamda sınıfta kalmıştır (Uşaklıgil, 2017a: 260).

Geniş araziler üzerine kurulu bahçeli, sevimli evler birbirlerinden herhangi bir çit vs. ile ayrılmamıştır. Çocuklar sınırlar olmadan, diledikleri gibi, özgürce oyun oynayabilmektedirler (Uşaklıgil, 2021: 117). Binalar düzgün ve ortam müreffettir. Yazar Münih şehrini örnek göstererek Almanya'daki şehir yaşantısı ve mimari özellikleri vermektedir (Uşaklıgil, 2021: 132).

Avrupa'daki refah seviyesinin yüksekliği halkın sanata yaklaşımını da etkilemiştir. Yazara göre Almanların kendilerini en çok geliştirdikleri sanat dalı müziktir (Uşaklıgil, 2021: 132). Halkın hemen hemen her kesimi iyi müzisyenlerden ve iyi bestecilerden haberdardır. Tiyatrolar gibi konser salonları da dolu olmasına rağmen dinleyiciler adeta bir kilise ayininde gibi sakince sahneyi izlemektedirler. Bu duruma özenen yazar Osmanlı'daki tiyatro seyircisi ile Almanya'dakileri karşılaştırmıştır. Diğer yandan Alman halkını giyim kuşam anlamında zayıf bulmuştur. Hatta yalnız giyim kuşam anlamında değil güzellik bakımından da eksikleri olduğunu söylemiştir. Ona göre Fransızlar ve özellikle Avusturya halkı giyim kuşam konusunda çok daha özenli ve güzeldirler (Uşaklıgil, 2021: 133).

Almanya hakkında yazarın işaret ettiği bir diğer mekân ise müzelerdir. Müzelerde daima bir "uyuşukluk" ve "bir nevi sersemlik" tesiri altında kaldığını belirten yazar, Nürnberg'teki müzede bu duygudan tamamen sıyrılmış halde dolaşmıştır. Yazarın bahsettiği bu sersemlik duygusu bilimin ilerleyişi karşısında duyduğu hayranlıktan ileri gelmektedir. Almanların müzecilik anlayışı, tarihlerine olan bağları ve ileri medeniyet seviyesine ulaşmadaki gayretleri yazarda bir çeşit utanma duygusuna sebep olmuştur (Uşaklıgil, 2021: 205).

Uşaklıgil'in Batılı biri karşısında utanıp içine çekildiği anlar yalnız *Almanya Mektupları*'nda yazdıkları ile sınırlı değildir. *Saray ve Ötesi*'ndeki anlarında da bu konuya yer vermiştir. Yazar, Batılı tarzda bir eğitimden geçmiştir. Fransızca dil dersleri, müzik dersleri ve dans dersleri almıştır (Uşaklıgil, 2017b: 121). Ancak bir gün Fransız katipleriyle yapılan bir akşam yemeğinde, Fransız katiplerinden birinin iyi

eğitilmiş ve güzel eşiyse sohbet etmek isterken, kadının koşar adım uzaklaşması kendisinde aynı utanma ve geri çekilme hissine sebep olmuştur. Yazar Avrupalı görünmek için çabalamasına rağmen bir Avrupalı’nın gözünde Doğu kimliğinden sıyrılmadığını düşünmüştür. Yazar her ne kadar bir Batılı gibi düşünüp öyle hareket etse de Avrupalılar karşısında *Öteki* konumunda hissettiği durumlarda kalmıştır. Ancak bu durumları olgun bir kibarlıkla kabullenmiştir. Bu da gösteriyor ki *Baba* konumundaki *Avrupalı* karşısında *Öteki* olarak kalmak Batı’nın üstün olduğu ön kabulünü gerektirmektedir.

Halit Ziya’nın, *Saray ve Ötesi*’ndeki bir başka hatırasında, Asyalılar karşısında Osmanlı’yı iktidar olarak kabul ettiği görülür. Hindistan’dan gelen bir “Melike” beraberinde hizmetkarlarını ve kendi aşçısını getirmiştir. Sarayda kendisi için hazırlanan daireden pek çıkmayıp kimseyle iletişim kurmamıştır. Uşaklıgil, mihmandar aracılığıyla Melike hakkında fikir sahibi olduğunda “Uzak Şark memleketi” diye adlandırdığı Hindistan karşısında Osmanlı’yı bir Avrupa ülkesi olarak görmüştür. Buradan yola çıkılarak coğrafi konumun da modernleşmede bir etkisi olduğu söylenebilir. Medeniyetin kendilerine ait olduğunu düşünen Avrupa, farklı kültüre sahip ve mesafe olarak kendilerine uzak memleketleri *Öteki* olarak nitelendirmiştir. Bu eğilimin Uşaklıgil’e de sirayet ettiği görülmüştür.

Saray ve Ötesi’nde, gösteriş merakı ile ilgili de bazı noktalara değinilmiştir. Osmanlı toplumu da Avrupalı toplumlar da evlerinde ve yaşamlarında sadeliği seçerken üst sınıftan olan özellikle yönetim kademesindeki kişilerin lükse düşkünlüğünden bahsedilmiştir. Örneğin lüks atlı arabaların İstanbul’da yaygınlaşmasından önce, “hünkâr kayıkları” ile gezinti yapmak sarayın alışkanlıkları arasındadır. Sultan Reşat, Abdülhamit döneminde bazı casusluk ihbarları nedeniyle metruk bir yerde saklanan kayıkları buldukları yerden çıkarttırıp onları eski şaşaalara kavuşturmuştur (Uşaklıgil, 2017b:121). Yazar, gösteriş merakı meselesinde Osmanlı’nın Avrupa’yı yakaladığına kanaat getirmiştir. Burada yazarın esas eleştirisi Avrupalıların lükse düşkünlüğünün yanı sıra ilim ve teknolojiye de ilerleme kaydetmeleri, Osmanlı’daki üst sınıfın ise bu ilerlemeye harcanacak gelirleri boşa harcamalarıdır.

Uşaklıgil’in hatıra ve mektuplarına genel olarak bakıldığında Batılılaşma meselesi ile ilgili Avrupa devletlerini zihninde bir sıralamaya soktuğu fark edilmektedir. Buna göre ilk sırada Fransa gelmektedir. Özellikle *Saray ve Ötesi*’ndeki hatıralarında Osmanlı’daki reform hareketlerinin çoğunun Fransızların etkisinde yapıldığından bahsetmiştir. Buradan Fransa’nın o dönem siyaseten tüm Avrupa’yı etkileyecek güce sahip olduğu anlaşılmaktadır. Fransa o dönem siyasi otorite sahibi olmasının yanı sıra yazarın kişisel tarihi için de çok büyük önem taşımaktadır. Yazar, Fransızları medeniyetin en ileri seviyesinde görmektedir. Uşaklıgil medeni ülkeler arasındaki sıralamayı yaparken ülkenin siyasi, ekonomik, hukuki ve bilimsel açıdan kat ettiği yolu kendisine kıstas olarak belirlemiştir. Kişisel anılarına daha çok yer verdiği *Kenarda Kalmış*’ta ve *Kırk Yıl*’da bu durum açık şekilde görülmektedir. Fransızlar, gündelik hayattaki tutumları, giyim kuşamları, sanata verdikleri değer ve hatta güzellikleriyle bile diğer tüm Avrupa halklarından üstün tutulmuştur. Fransızlardan sonra Avusturya halkını sanat, terbiye, giyim kuşam ve güzellik anlamında takdir etmiştir. Sıralamada Almanya ve Macaristan, Fransa ve Avusturya’nın gerisindedir. Macarların gündelik yaşamlarını bazı bakımlardan İstanbul’daki gündelik yaşama benzetmektedir. Macaristan’ı birçok savaştan sonra kendini hızla toparlamaya çalışan, tarihine ve geleneklerine çok bağlı bir ülke olarak görmüştür. Buna ek olarak Macarların anadile verdikleri önemi de sık sık vurgulamıştır. Almanları ise birçok bakımdan takdir etmektedir. Çalışkanlık, dürüstlük, liyakat anlayışı, çocuklara verilen eğitim, bilimde kaydettikleri ilerleme ve bunun sonucu olarak refah seviyesinin yükselmesi, mimari anlayışlarının sonucu olarak bireyin hayatına duyulan saygı, iş yaşamında da gündelik yaşamda da saat gibi işleyen bir düzen kurmaları vb. gibi.

Yazarın, Avrupa insanına dair gözlemlerinde hayranlık duyduğu kesimin refah seviyelerinin yüksekliği dikkat çekici olmuştur. İtalyanları "Bize", Roma'yı ise İstanbul'a benzetmiştir. Bu benzetme iyimser bir açıdan yapılmamıştır. Çünkü yazar, İtalyanları medenileşememekle suçlamıştır. Diğer taraftan ise birçok açıdan "Şarklı" bulduğu Osmanlı'yı ve Osmanlı halkını Hindistan karşısında medeni olarak nitelmiştir. Burada Lacan'ın işaret ettiği ayna evresi önem kazanmaktadır. Aynanın yani *Öteki*'nin niteliklerine göre *Ben*'in konumu değişmektedir. Uşaklıgil, eğitilmiş ve kalburüstü bir ailede dünyaya gelmiş, Batılı bir eğitimden geçmiştir. Dil öğrenmiş, Batılı sanatlara ilgi duymuş ve hatta dans dersleri de almıştır. Tüm bunlara rağmen Avrupa insanı tarafından *Öteki* olduğu ona unutturulmamıştır. Avrupalının oryantalist bakış açısı, yazarın özne olarak konumlanacağı yerin sapmasına sebep olmuştur. Çünkü Avrupalılar medeniyeti yalnız Batı'ya ait bir olgu gibi görmektedirler. Bu ideolojik yaklaşım Batı dışı toplumlar tarafından da kabul edilmiştir. Yazarın hatıralarında da zaman zaman "Şarklı" olmasından utanması ve geri çekilmesi bundan ileri gelmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada iki yönlü bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır. İlki, bir yazarı anı ve mektuplarını kamuyla paylaşmaya iten sebepleri ortaya çıkarmaktır. Schudson'un temellendirdiği bellek kategorilerine göre Uşaklıgil'in anılarını toplumsal fayda için aydın sorumluluğu ile paylaştığı söylenebilir. İkincisi o dönem aydınlarıyla beraber yazarın Avrupa medeniyetine yaklaşımını incelemektir. Uşaklıgil'in, anı türündeki eserleri değerlendirildiğinde Avrupa'yı benliğini inşa etmiş bir iktidar olarak algıladığı görülmüştür. Bu nedenle Lacan'ın *Ben* ve *Öteki* diyalektiğinden faydalanılmıştır.

Uşaklıgil, büyük tarihsel dönüşümlerden geçen bir toplumun mensubu olmuş ve tanıklık ettiği dönüşümlere dair izlenimlerini kamuyla paylaşmıştır. Çalışmada da yazarın kurmaca olmayan bu metinlerinde Batı medeniyetine dair dikkatleri ele alınmış ve Türk toplumuna yansıyan çeşitli tezahürleri üzerinde durulmuştur. Çalışmada yazarın hatırat ve mektuplarından yararlanıldığı için tarihin öznesi olan Uşaklıgil'in doğrudan fikirlerine ulaşılmıştır.

Anıların, kamusal alanda metinler yoluyla aktarımı kolektif bilinci beslemektedir. Tarihin kişiselleştirilmesi okuyucu açısından da ilgi çekici bir deneyimdir. Anılar, öznenin birey olma sürecini yansıtmasının yanı sıra çevreden bağımsız düşünülemez. Michael Schudson zihnin çalışma prensipleri gereği anıların kişisel değil kolektif olduğunu vurgulamıştır. Çöküş dönemindeki devletleri için bir çıkış yolu arayan ve Avrupa ile uzlaşmadan bunun gerçekleşmeyeceğini anlayan Osmanlı Hükümeti, Avrupa'nın neden ileride olduğunu tespit edecek ve kendilerine aktaracak kişileri Batı'ya göndermiştir. Uşaklıgil de İstibdat Dönemi'nde Avrupa ile ilişkileri güçlendirmek için birçok kez Avrupa'da bulunmuştur.

Anılarını topladığı *Kırk Yıl, Saray ve Ötesi* ve *Kenarda Kalmış'ı* İstibdat Dönemi'nden çok sonra yayımlatmıştır. Bu eserlerinde bireysellik ön plandadır. Ancak *Almanya Mektupları* kendi döneminde gazetede yayımlanmıştır. Yazar mektuplarında yalnızca gözlemci konumdadır. Almanya'ya dair hep olumlu fikirlerini yazmıştır. Yazarın bu tutumunda dönemin siyasi atmosferinin etkisi büyüktür. Çünkü o dönemde Almanya ile siyasi bir yakınlaşma söz konusudur. Mektupların kendi döneminde gazetede yayımlanması da yazarın tutumunda etkili olmuştur. Görüldüğü gibi anıların aktarımında birçok farklı etkiyi göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Uşaklıgil'in oldukça hacimli bu eserlerinde yalnız Avrupa medeniyeti fikrine odaklanıldığında beş temanın öne çıktığı görülmüştür. Özü itibarıyla Batılı bir kavram olan medeniyet, Doğu için ulaşılması

gereken nihai bir hedef gibi tanımlanmıştır. Bu algıyı yaratan Batı’nın kendisidir. Avrupa’nın coğrafi keşiflerle birlikte sağladığı siyasi ve ekonomik üstünlük Hegel’in deyimiyle köle-efendi diyalektiği yaratmıştır. Osmanlı’nın 18. yüzyıla kadar küçümsediği Batı, o tarihten sonra iktidar olarak kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Osmanlı’nın iktidarını kaybetmesiyle başlayan yeni kimliğinin inşası sürecinde Avrupalı *Öteki* ile bütünleşme çabasına girilmiştir.

Bu bütünleşme için Uşaklıgil ilk olarak tarih bilincine sahip bir toplum yaratılması gerektiğine işaret etmiştir. Çünkü medeniyet esasen tarihin öznesi olmak anlamına gelmektedir. Bütün iktidarların amacı tarihin akışını değiştirip, varılmak istenen, arzu nesnesi haline getirilen bir *Ben* yaratmaktır. Yazara göre bu bilincin yaratılması için Osmanlı’nın kadim tarihi bütün yönleriyle genç nesle aktarılmalıdır. Böylece yapılması muhtemel hatalar tekrar etmeyecektir. Batı, kendi tarihiyle hesaplaşmasını yaptıktan sonra iktidar olabilmıştır.

Eğitim konusuna da eğilen yazar, ancak eğitilmiş bir toplumun medeni bir devlet yaratacağı görüşündedir. Kendisi Fransız modeli bir eğitim almasına rağmen Alman modelini Batı’daki en iyi eğitim sistemi olarak yansıtmıştır. Çünkü Alman eğitim sistemi çıktıkları derhal görülen bir modellemedir. Osmanlı’nın ekonomik olarak zayıfladığı ve çıkışı aradığı dönemde mesleki eğitim ile gençlerin iş gücüne erkenden katılması devletin kurtuluş yollarından biri olacaktır.

Uşaklıgil’in sanat anlayışı Batı değerlerine dayanmaktadır. Batılı sanat anlayışını benimsemenin Türklerin sanatta ilerlemesini sağlayacağını düşünmüştür. Bunun için tercüme ve telif eserler üzerinde durmuştur. Doğu ve Batı arasında derinleşen uçurumu kapatmak için uğraşan Türk yazarların Batılı emsalleri kadar güçlü eserler ortaya koyamamasını refah düzeylerinin eşit olmaması ile açıklamıştır.

Din konusu ise Doğu ve Batı medeniyetini ayıran en temel konulardan biridir. Din, toplum hayatını düzenleyen ve ona şekil veren bir yapıdır. Bu yapı Hristiyan ve Müslüman alemini birbirinden ayırmıştır. Uğruna birçok kez savaşa girilen bu meseleden dolayı Batı’ya yönelik Osmanlı’da büyük bir hassasiyet yaratmıştır. Hatta Batılılaşmanın, ahlaki yozlaşmaya sebep olacağından korkulmuştur. Namık Kemal “*Terakki*” adlı yazısında bundan kaçınmak için millî değerlerin göz önünde bulundurulmasını tavsiye etmiştir. Şemseddin Sami ve Ahmet Cevdet medeniyetin devlet eliyle getirilmesi ve toplum hayatına sınırlı etkileri olması fikrinde birleşmiştir. Bu anlamda Ziya Gökalp’in medeniyet yerine harsı ve kültürü koyan yaklaşımı diğerlerinden farklıdır. Ziya Gökalp’in bu yaklaşımı kimliği korumak için bir çözüm önerisidir.

Uşaklıgil, Batı’nın insana olan yaklaşımına da dikkat çekmiştir. Avrupalı daha çocuk yaşta kendisine ait odalarda ve oyun alanlarında birey olarak önemli olduğunu hissetmiştir. Devlet engellilere ve düşkünlere yardım eli uzatmıştır. Bunların hepsi refah düzeyi yüksekliğinin bir göstergesidir. Tüm bunlardan yola çıkılarak Uşaklıgil’in medeniyet görüşünün ekonomik temelleri olduğu söylenebilir. Müreffeh toplumlar, ileri bir *Benlik* yaratmak için gerekli kaynağa ve zamana sahip topluluklardır. Yazarın, medenileşmenin önünde engel olarak gördüğü problemlerin bazıları bugün dahi devam etmektedir. Çünkü zaman aslında ontolojik olarak bir bütündür. Batı’nın kendisini üstün bir *Ben* olarak görmesi, *Öteki*’nin açısından bir kabul gerektirmektedir. İşte Doğu ve Batı arasındaki gerilimli tutum bundan ileri gelmektedir. Doğu, hem Batı gibi iktidar sahibi olmak istemekte hem de kendisi olarak kalmak istemektedir. Tarihin öznesi olma çabası sınırsız zamanda bu döngüyü yaratmaktadır.

Kaynakça

- Akpolat, Y. (2013). *Dün-Bugün İlişkisi Bağlamında Sadık Rifat Paşa*. İstanbul: Doğu.
- Baykara, Tuncer (1992). *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı Ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir: Akademi.
- Berkes, N. (2020). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Ceylan, Ç. Osmanlı Modernleşmesi Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa’nın Medeniyet Anlayışı . *The Journal Of International Scientific Researches Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 6 (2), s. 68-78.
- Erkan, Ü. (2019). Lacan’da Öznenin Kurulumu ve Ötekinin İnşası: Psikanaliz ve Oryantalizm. *Turkish Studies*, 14 (3), s. 1426- 1440.
- Görgün, Tahsin (2003). *Medeniyet. İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 28. s. 298-301) TDV.
- Güler, Ruhi. (2006). *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e “Medeniyet Anlayışının Evrimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Halaçoğlu, Y. & M. A. Aydın.(1993). *Cevdet Paşa. İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 7. s. 443-450) TDV.
- Kerman, Z. (2008). *Uşaklıgil’in Romanlarında Batılı Yaşayış Tarzı*. İstanbul: Dergâh.
- Koçak, A. (2013). *Türk Romanında Avrupa (1872-1900)*. İstanbul: Kitabevi.
- Kutluer, İ. (2003). *Medeniyet. İslâm Ansiklopedisi*, (Cilt 28. s. 296-297) TDV
- Lacan, J. (2012). *Babanın Adları*. (Çeviren: M. Erşen), İstanbul: MonoKL .
- Namık Kemal.(1993a). Terakki. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*. içinde, Hazırlayanlar: M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil. s. 193-203. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- Namık Kemal. (1993b). *Medeniyet. Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*. içinde, Hazırlayanlar: M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil. s. 231-235. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.
- Okay, M. O. (2017). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*. İstanbul: Dergâh.
- Özkul, O. (2011). Şemseddin Sami’ye Göre Batı Medeniyeti ve İslam Medeniyeti. *İstanbul Journal Of Sociological Studies*, 29, s. 163-174.
- Öztürk, B. (2011) Tanzimat Yazarlarına Göre Hatırat Türü, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no: 29, s. 303-306.
- Schudson, M. (2007). Kollektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri. *Cogito*, 50, s. 179-199.
- Said, E. W. (2016). *Şarkiyatçılık*. İstanbul: Metis.
- Tura, S. M. (1996). *Freud’dan Lacan’a Psikanaliz*. 2.baskı, İstanbul: Ayrıntı.
- Uşaklıgil, H. Z. (2014). *Sanata Dair*. Hazırlayanlar: Sacit Ayhan-Levent Ali Çanaklı, İstanbul: Yapı Kredi.
- Uşaklıgil, H. Z. (2017a). *Kenarda Kalmış*. Hazırlayanlar: E. Şule Ayva, İstanbul: Everest.
- Uşaklıgil, H. Z. (2017b) *Kırk Yıl*. Hazırlayan Abdullah Uçman, İstanbul: Yapı Kredi.
- Uşaklıgil, H. Z. (2019). *Saray ve Ötesi*. Hazırlayan: Necati Tonga, İstanbul: Can.
- Uşaklıgil, H. Z. (2021). *Almanya Mektupları*. Hazırlayan: Özgür İldeş, İstanbul: Yapı Kredi.
- Yüksel, D.Y. (2006). *Rus Modernleşmesi ve Türkiye*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.